

ПРАВОВИЙ СВІТОГЛЯД: ВИМОГИ ПРАКТИКИ

УДК 340.13

*Валерія Костянтинівна Антошкіна,
доцент кафедри управління
банківською безпекою
Університету банківської справи
Національного банку України,
кандидат юридичних наук, доцент*

ПРИНЦИПИ ТЛУМАЧЕННЯ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Правильне тлумачення права, як свідчить практика, неможливе без опори на певні принципи, якими обов'язково повинні керуватися у своїй діяльності суб'єкти як наукового тлумачення права, так і тлумачення, пов'язаного з його реалізацією. Ці принципи виробляються теорією тлумачення права на основі методології загальної теорії права. Деякі з них можуть набувати свого закріплення у чинному законодавстві. Причому йдеться, головним чином, про ті принципи, якими потрібно керуватися у правозастосовній практиці [1, с. 80].

Незважаючи на те, що останнім часом питанням тлумачення права приділяється певна увага як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній науці, слід констатувати, що такі аспекти вчення про інтерпретацію, як, наприклад, принципи тлумачення права, є не достатньо дослідженими у працях правознавців. Разом з тим заслуговують на увагу розробки у цій царині таких учених, як В. Карташов, О. Черданцев, Т. Хабрієва, Ю. Тодика, С. Прийма та ін.

Важливість і необхідність дослідження принципів тлумачення обумовлюється тим, що вони визначають зміст норм галузі права, її місце, роль і призначення у системі права, мають важливе значення для побудови нормативної основи галузі права та її застосування. Без них неможливо створити право і вдосконалювати правове регулювання, оскільки незрозумілим буде його зміст [2, с. 41–42].

Для розуміння основ тлумачення та тлумачення норм у сфері цивільного права важливо розглянути як загальні принципи тлумачення, так і принципи тлумачення цивільно-правових норм. Ця необхідність обумовлена тим, що в цивільне право закладені як загальні основи права, так і притаманні тільки йому особливості, а також «колегіальні ідеї» з інших галузей права.

Термін «принцип» походить від латинського «*principium*», що означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу та соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості [3, с. 693]. Щодо, власне, принципів інтерпретаційної практики, то В. Карташов пропонує таке їх визначення — «це фундаментальні ідеї (ідеали) і вихідні нормативно-керівні начала (загальнообов'язкові вимоги, юридичні імперативи), які визначають загальну спрямованість інтерпретаційної діяльності, реалізація яких забезпечує високу її якість та ефективність у правовій системі суспільства» [4, с. 50].

До загальних принципів тлумачення необхідно віднести такі: законності, гуманізму, справедливості, сумлінності, принцип єдності тлумачення, принцип оперативності.

Основоположним серед них є *принцип законності*. Законність — це суворе і неухильне дотримання всіх положень, закріплених у законодавстві усіма без винятку суб'єктами права. Відповідно, пріоритетом стосовно інтерпретаційного акта володіє нормативний правовий акт. Для цього принципу характерна низка вимог. Законним може бути визначено тільки таке тлумачення права, при якому не спотворюється справжній зміст норм, які тлумачаться, і, що особливо важливо, не створюються нові норми права. Вчені з цього приводу зазначають, що акти офіційного тлумачення не встановлюють нових норм права, не скасовують і не змінюють діючих юридичних норм, а сам акт тлумачення матиме практичне значення тільки протягом терміну дії акта, що тлумачиться. Отже, відповідно до принципу законності тлумачення повинно здійснюватися згідно з буквою і духом закону.

Принцип гуманізму полягає в тому, що людина, її права та свободи визнаються найвищою цінністю. Право, правотворчість, інтерпретація норм права повинні служити засобом охорони життя, здоров'я, честі та гідності людини. У міжнародному праві цей принцип ще й виражається у забороні одностороннього обмеження за допомогою тлумачення прав одного суб'єкта — держави.

Фундаментальним принципом є також *принцип справедливості*. Діяльність інтерпретатора повинна бути пронизана початками неупередженості, чесності. Справедливість не можна відокремити від права. Справедливість націлена на правильне застосування права в конкретній справі. Її функція — сприяти тлумаченню норми права в контексті конкретної ситуації і вирівнювати всі елементи відносин між сторонами. Таким чином справедливість забезпечує праву життєвість і робить його здатним враховувати особливості обставин у кожній справі.

Принцип сумлінності (добросовісність) являє собою імперативне начало, згідно з яким процес системного тлумачення повинен здійснюватися всіма суб'єктами так, як ніби вони діють у своїх особистих інтересах. Сумлінно — значить за певною процедурою, не допускаючи ніяких помилок, бездоганно, так, щоб потім не було соромно. Цей принцип важливий у зв'язку з тим, що витлумачені положення потім будуть реалізовані на практиці, і якщо допущені помилки, то може відбутися прийняття неправильних рішень судами, іншими правозастосовними органами. Про принцип сумлінності багато говориться у міжнародному праві.

Принцип єдності тлумачення припускає, що правові приписи, незалежно від ролі правового акта, повинні тлумачитися одноманітно в усіх випадках. Не можна в одній ситуації тлумачити норми одним чином, а в іншій — іншим. «Однозначність тлумачення є передумовою одноманітного застосування права всіма компетентними суб'єктами та реальної єдності законності».

Встановивши невідповідність у правозастосуванні, а відповідно, і в інтерпретації норм права, особа, яка здійснює правозастосовну діяльність, не повинна керуватися лише особистою зацікавленістю, а повинна звернутися до органу, який може встановити протиріччя, знайти правильну позицію і зобов'язати державні чи інші органи одноманітно застосовувати це положення. Особливо небезпечні випадки, коли всі без винятку органи і посадові особи, неправильно застосували норму права, а до цього, неправильно її інтерпретувавши, обмінявшись досвідом, починають цю норму застосовувати тільки в такому контексті. Такі зловживання необхідно викорінювати на початковому етапі, а для цього важливо деколи відстежити специфіку тлумачення правових приписів правозастосовним органом [5, с. 53].

Хотілося б зацентувати увагу на необхідності тлумачення будь-якого закону або кодексу як цілісного документа. Так, нормативно-правовий акт повинен тлумачитися таким чином, щоб він сприймався як цілісний і єдиний документ, різні частини якого тісно пов'язані і взаємодіють один з одним. Має застосовуватися таке тлумачення, яке визнає за кожним положенням силу, а не абсолютизує якесь одне з них на шкоду іншим положенням, тим самим перетворюючи їх у недіючі [6, с. 83].

Це правило доцільно застосовувати і вважати дійсним в Україні у сфері цивільного законодавства. Так, Цивільний кодекс України (далі — ЦК України) має дві частини: загальну й особливу, і при тлумаченні особливої частини було б неправильно відходити від норм, зазначених у загальній частині. Наприклад, ч. 1 ст. 1234 зазначає: «Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю». Для визначення фізичної особи з повною цивільною дієздатністю необхідно звернутися до статей 34, 35 ЦК України, тому що саме там зазначаються загальні положення про фізичних осіб. Тлумачення ЦК України як цілісного нормативного акта дає можливість говорити про всебічно обґрунтований результат тлумачення та абсолютну дієвість всього кодексу у зв'язці.

Принцип оперативності тлумачення також є загальним принципом для всього процесу тлумачення. Своєчасно виданий інтерпретаційний акт забезпечує однакове і правильне розуміння, реалізацію правового припису, що роз'яснюється.

Загальновідомо, що в контексті тлумачення завжди розглядається питання про застосування відповідних способів тлумачення. У науковій літературі пропонуються різні підходи до їх виокремлення, але найбільш точно, на нашу думку, говорити про такі: граматичний, логічний, системний та історичний.

У свою чергу, застосування кожного зі способів тлумачення має відбуватися також із застосуванням певних принципів. Розглянемо це на прикладі системного способу тлумачення.

Перший принцип, на якому ґрунтується системне тлумачення, — *принцип взаємозв'язку норм*. Він передбачає, що в процесі тлумачення інтерпретатор повинен розглядати дві і більше норми в їх єдності. Правило, за яким норми повинні тлумачитися у взаємозв'язку, спільне для всіх суб'єктів: і тих, хто спеціально тлумачить норму, і тих, хто це робить не для застосування. Однак цей принцип нерідко порушується. Це найчастіше пов'язано з непрофесіоналізмом суб'єкта, що здійснює тлумачення норми. Не зрозумівши сенсу та змісту правового припису, особа з якихось причин не намагається до кінця вивчити зв'язки цієї норми з іншими нормами, а застосовує її, закладаючи свій власний зміст. У результаті можлива інтерпретаційна помилка. Саме тому так важливо до кінця вивчити взаємозв'язки юридичних норм. Тлумачення норм права необхідно здійснювати в контексті всієї системи права. Сприйняття норм права ізольовано від інших правових розпоряджень неприпустимо. При цьому кожне розпорядження має розумітися як своєрідне продовження (деталізація, розвиток, конкретизація, уточнення, доповнення тощо) відповідних конституційних положень. Саме так слід ставитися і до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, а також міжнародних договорів України, які за чинною Конституцією України є складовою її правової системи. Це означає, що відповідні норми національного права є логічним продовженням норм міжнародного права.

Принцип послідовності пов'язаний із принципом взаємозв'язку норм. Згідно з цим принципом під час тлумачення інтерпретатор повинен переходити від однієї норми до іншої, не перескакуючи, інакше зміст правового припису буде зрозумілий не до кінця. Крім того, через поспіх і пропуск необхідної для тлумачення норми може виникнути ефект втрати сенсу. Цей принцип властивий саме системному тлумаченню і не властивий ані граматичному, ані історичному, тому що в процесі цих видів тлумачення норми у взаємозв'язку можуть і не досліджуватися. Те саме можна сказати і про логічне тлумачення, коли зміст норми усвідомлюється у межах матеріалу лише цієї норми.

Для *принципу послідовності* характерним є визначення наявності основної та додаткових норм. Під основною нормою розуміють таке правове розпорядження, від якого ми відштовхуємося у процесі тлумачення. Додатковими юридичними нормами можуть бути не тільки норми цивільного законодавства, а й Конституція України, Податковий кодекс України та інші нормативно-правові акти різних галузей права. Додаткова норма, за великим рахунком, будь-яка норма, яка може з'явитися у полі зору інтерпретатора і буде взаємопов'язана з первинною нормою.

Виокремлення основної та додаткової норми дуже умовне, бо в одній ситуації ми можемо почати процес тлумачення з однієї норми, і всі інші будуть уточнювати її зміст, а в іншій — ця норма стане доповнювати зміст іншої норми.

Принцип пріоритетності пов'язаний із наявністю ієрархії між двома і більше нормативно-правовими актами, що містять юридичні норми. Згідно з цим принципом у процесі тлумачення ми повинні керуватися тим правовим приписом, який міститься в акті, що має більшу юридичну силу.

Принцип повноти передбачає, що норма права повинна розумітися в усьому різноманітті формулювань і термінів інших юридичних норм. Широта охоплення формулювань норм може бути різною. Термінологія також обумовлює взаємозв'язок правових приписів, але буває, що зайве заглиблення у термінологію тільки заплутує інтерпретатора, тому вельми важливо цей принцип використовувати у сукупності з іншими принципами, особливо принципом пріоритетності. Необхідно керуватися цим принципом і в тому випадку, коли сам інтерпретатор не є професіоналом у цій галузі. Тут не важливо, офіційно або неофіційно здійснюється тлумачення, особливу роль має саме досвід та наявність достатніх юридичних знань. Тобто при опрацюванні матеріалів та підбитті підсумків, необхідно розглядати всі наявні фактори, що відображаються у нормах цивільного законодавства. Недостатнє опрацювання всіх зв'язків між нормами може негативно позначитися на результаті тлумачення, що в майбутньому може призвести до неправильного їх застосування [7, с. 55].

Дотримання всіх цих принципів є важливим чинником процесу тлумачення. Грамотне використання цих основ та застосування їх на практиці дає змогу досягти бажаного результату, сприятливо позначається на з'ясуванні змісту правового припису. Іншим фактором, від чого буде залежати викладення інтерпретаційної думки, є досвід та наявність достатніх юридичних знань.

При тлумаченні цивільно-правових норм за основу, крім зазначених принципів, які притаманні тлумаченню у будь-якій галузі права, повинні братися до уваги принципи, притаманні цивільному праву, які відображаються у цивільному законодавстві (галузеві принципи тлумачення).

Загальними засадами (далі — принципами) цивільного законодавства (цивільного права) є: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією та законами України; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність і розумність.

Принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Норми цивільного права як приватного права завжди спрямовані на забезпечення приватних інтересів учасників цивільних відносин. На підставі цього, ніхто, за винятком випадків, передбачених актами цивільного законодавства, не може свавільно втручатися у приватні справи (будь-то фізична або юридична особа), зокрема, охороняється таємниця особистого життя (ст. 301 ЦК України), кореспонденції (ст. 30 ЦК України), стану здоров'я (ст. 286 ЦК України) тощо.

Принцип свободи власності (неприпустимості позбавлення права власності). Він набуває свого вираження у тому, що власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном, які він здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав, а держава не втручається у їх здійснення. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності чи обмежений у його здійсненні (статті 316—317, 319, ч. 1 ст. 321 ЦК України). Однак можливості власника, безумовно, мають певні межі, чітко визначені законом.

Принцип свободи договору. І. Покровський називав цей принцип головною засадою цивільного права, одним із наріжних каменів всього сучасного цивільного устрою [7, с. 249]. Від-

повідно до ст. 626 ЦК України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента і визначенні умов договору з урахуванням вимог актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Таким чином, принцип свободи договору можна визначити як передбачену законом одну з основних засад цивільного права, що встановлює для суб'єктів договірних відносин свободу: вибору контрагентів; свободу укладення договору певного виду; визначення умов договору. Причому свобода договору проявляється навіть у тому, що сторони можуть укладати не тільки ті договори, які передбачені актами цивільного законодавства, а й договори, у яких містяться елементи різних договорів (змішані договори — ч. 2 ст. 628 ЦК України). Однак закон може обмежувати свободу договору для захисту більш слабшої сторони або для захисту публічних інтересів.

Принцип свободи підприємницької діяльності. Підприємництво може здійснюватися у будь-якій з організаційних форм, передбачених законом. При цьому суб'єкти підприємницької діяльності мають право на власний розсуд приймати рішення і здійснювати будь-яку діяльність, що не суперечить законодавству, відповідно до потреб ринку зі збереженням комерційної таємниці тощо.

Принцип судового захисту цивільного права та інтересу. Відповідно до ст. 15 ЦК України кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, а також захист інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Захищеність — необхідна складова права.

Принцип справедливості, добросовісності та розумності. Початок цей принцип бере ще зі Стародавнього Риму, про що свідчать висловлювання тогочасних юристів. Так, Павел стверджував: «Коли відсутній чіткий правовий припис, бажано справу вирішувати по справедливості» (Д. 39.3.2.), а Ульпіан наполягав: «Коли право суперечить справедливості, повинна панувати остання» (Д. 15.1.32). За допомогою таких категорій, як добросовісність, розумність, справедливість закон встановлює межі здійснення цивільних прав осіб, запобігаючи, тим самим, зловживанню правом з боку останніх.

Так, зокрема, ч. 5 ст. 12 ЦК України передбачає: якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, коли інше не встановлено судом. Таким чином, добросовісність слід розглядати як вірність із виконання своїх зобов'язань та повага і довіра до контрагентів за зобов'язаннями, а розумність як дії, що здійснила б у конкретній ситуації людина, яка має нормальний, середній рівень інтелекту, знання та життєвий досвід. Справедливість — це здійснення своїх прав і виконання зобов'язань на законних та чесних підставах.

Також при тлумаченні у цивільному праві має враховуватися принцип юридичної рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності учасників цивільних відносин. Рівність — основне начало, яке пронизує усю систему цивільного права й означає таке становище учасників, де воля одного з них не залежить від волі іншого, який не може йому наказувати, оскільки сам учасник, будь-то фізична чи юридична особа — самостійні у прийнятті тих чи інших рішень. Безумовно, цей принцип не є абсолютним, бо деякі винятки у рівності все ж таки можуть бути, але це відбувається лише у випадках, передбачених законом.

Однак вказаний перелік статей ЦК України та зазначений перелік загальних принципів тлумачення та принципів системного тлумачення, які застосовуються у сфері цивільного права, не є вичерпним. Основні принципи тлумачення ми повинні виявити у самих нормах, що у сукупності становлять цю галузь та підлягають тлумаченню; у випадку, якщо ж там принципи прямо не сформульовані, вони мають бути виявлені на основі загального змісту норм.

Необхідність абсолютного додержання цих принципів цивільного права при тлумаченні у сфері цивільного права виходить з того, що закони України та тлумачення взагалі не повинні суперечити Конституції України та ЦК України, а в рамках робочого механізму за допомогою

них визначаються межі можливої та належної поведінки учасників інтерпретаційної діяльності цивільно-правових відносин.

На жаль, також можемо констатувати, що чинним законодавством процедура тлумачення права належним чином не регламентується, тоді як це має дуже важливе значення. За допомогою відповідних процедурних норм можна зобов'язати суб'єктів застосування права використовувати і враховувати під час тлумачення права загальновизнані, що пройшли перевірку практикою, прийоми, принципи і правила тлумачення. Це б до певної міри оберігало їх від помилок при тлумаченні права. Тут може бути використаний позитивний досвід деяких іноземних країн, у яких правовій регламентації тлумачення права вже давно приділяється значна увага. У цих країнах вироблено і закріплено в законодавстві ціле зведення правил тлумачення права.

Список використаних джерел

1. Гогусь Т. Тлумачення правових норм та індивідуальних розпорядчих актів про судоустрій / Т. Гогусь // Право України. — 2008. — № 1. — С. 78–86.
2. Шенникова Л. В. Принципы гражданского права: достижения цивилистики и законодательный эффект / Л. В. Шенникова // Цивилистические записки. — М. : Статут ; Екатеринбург : Ин-т частного права, 2002. — Вып. 2. — С. 41–59.
3. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація, місце і роль у правовій системі України / А. М. Колодій // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2008. — Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. — С. 689–704.
4. Карташов В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества / В. Н. Карташов. — Ярославль : Ярославский гос. университет, 1998. — Ч. 4 : Интерпретационная юридическая практика. — 126 с.
5. Толстик В. А. Системное толкование норм права / В. А. Толстик, Н. Л. Дворников, К. В. Каргин. — М. : Юриспруденция, 2010. — 480 с.
6. Коллизионное право : учеб. и науч.-практ. пособ. / Ю. А. Тихомиров. — М. : Издание г-на Тихомирова М. Ю., 2003. — 394 с.
7. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. — М. : Статут, 1998. — 353 с.

Антошкіна В. К. Принципи тлумачення у сфері цивільного права

Стаття присвячена аналізу і визначенню принципів інтерпретаційної діяльності, зокрема щодо тлумачення цивільно-правових норм. Визначаються принципи інтерпретації, надаються як загальні принципи тлумачення правових норм, так і особливі, характерні цивільному праву. Також порушується питання необхідності законодавчого закріплення принципів тлумачення.

Ключові слова: тлумачення, принцип тлумачення, загальні принципи тлумачення, галузеві принципи тлумачення.

Антошкина В. К. Принципы толкования в сфере гражданского права

Статья посвящена анализу и определению принципов интерпретационной деятельности, в частности относительно толкования гражданско-правовых норм. Дается определение принципам интерпретации, рассматриваются как общие принципы толкования правовых норм, так и особые, характерные гражданскому праву. Также поднимаются вопросы необходимости законодательного закрепления принципов толкования.

Ключевые слова: толкование, принцип толкования, общие принципы толкования, отраслевые принципы толкования.

Antoshkina V. Principles of interpretation in civil law

This article focuses on the analysis and determination of the principles of interpretive activities, in particular, the interpretation of civil — law. The article defines the principles of interpretation are considered as general principles of interpretation of legal norms and principles of the special characteristic of civil law. The article also raises questions necessary legislative recognition of the principles of interpretation.

Key words: interpretation, the principle of interpretation, the general principles of interpretation, special principles of interpretation.